

आरोग्य जगत

मानसिक आजारी व्यक्तींच्या कुटुंबियांचे गट आणि संस्था

पालकांसाठी १० सप्टेंबरला अखिल भारतीय परिषद समाजातील तळागळातील लोकांसाठी काम करणाऱ्या संस्थांना आर्थिक साहाय्य उपलब्ध करून देणारे म्हणून डॉक्टर जगन्नाथ वाणी हे सर्व मराठी भाषिकांना परिचित आहेतच. परंतु त्यांची आणखी एक ओळख जी तितकीच महत्वाची आहे आणि ती म्हणजे मानसिक आजार असलेल्या व्यक्तींचे ते कुटुंबीय होते. साठच्या दशकात उच्चशिक्षणासाठी कॅनडाला स्थलांतर केलेल्या डॉक्टर वाणी यांच्या पत्नीमध्ये १९७२ सालापासून स्किझोफ्रेनिया या मानसिक आजाराची लक्षणे दिसू लागली. कोणत्याही कुटुंबवत्सल व्यक्तीप्रमाणे डॉक्टर वाणी सुरुवातीला गोंधळलेले होते. पुढील आठ-दहा वर्षे डॉक्टर वाणी या सर्व अस्वस्थतेला, अनिश्चिततेला तोंड देत होते.

या सर्व वादळी प्रवासात त्यांना अनेक दीपस्तंभासारखी माणसे भेटली. रॉक्सबर्गच्या डॉक्टरांनी त्यांच्या पत्नीच्या संदर्भात सांगितले की हे सर्व काही घडते आहे त्याला तुम्ही जबाबदार नाही. या एका छोट्याशा वाक्याने डॉ. वाणी यांच्या जीवनातील अस्वस्थ शोध संपला. बिल जेफ्री ज्याच्या कुटुंबातच अनेक व्यक्तींना गंभीर मानसिक आजार होता तो स्वतः या दुःखाने दबून न जाता इतरांच्या मदतीसाठी कॅनडाभर हिंडत राहिला. कुटुंबीयांचे आधार गट/संस्था सर्वत्र उभ्या राहाव्यात म्हणून ठिकठिकाणी त्याने भाषणे केली. अशाच एका भाषणातून प्रेरणा घेऊन डॉक्टर वाणी यांनी कुटुंबीयांसाठी 'स्किझोफ्रेनिया सोसायटी ऑफ अल्बर्टा'ची स्थापन केली. कॅनडामध्ये कामाला सुरुवात केल्यानंतर अशा गटांची आणि संस्थांची आवश्यकता भारतामध्ये देखील आहे, हे लक्षात घेऊन त्यांनी 'स्किझोफ्रेनिया अवेअरनेस असोसिएशन'ची स्थापना केली.

१० सप्टेंबर हा डॉक्टर वाणी यांचा जन्मदिन. याच दिवशी डॉक्टर वाणी यांना मिळालेली प्रेरणा पुढे चालू ठेवण्याच्या उद्देशाने, एवढेच नव्हे तर तिचा प्रसार संपूर्ण भारतभर व्हावा या हेतूने 'सा'ने कुटुंबीयांसाठी अखिल भारतीय परिषद आयोजित केली आहे. या परिषदेमध्ये भारतातील नामवंत तज्ज्ञ तसेच कुटुंबीयांच्या संस्था स्थापन करणारे पालक-संयोजक सहभागी होणार आहेत. कुटुंबीयांच्या संस्थांचा वारसा पुढे चालवण्यासाठी तर ही धडपड आहे. या परिषदेत समाविष्ट केलेल्या दोन महत्वाच्या विषयांचे काही मुद्दे असे:

मानसिक आजारी व्यक्तींच्या कुटुंबीयांसमोरील विविध आव्हाने

कुटुंबातील व्यक्तीला आजाराची गंभीर लक्षणे दिसायला लागणे हा कुटुंबीयांच्या आयुष्यातील एक टर्मिंग पॉइंट असतो. अनिश्चित अशा आव्हानांना वारंवार सामोरे जावे लागते. माहिती आणि समदुःखी व्यक्तीकडून मिळणारा आधार याचे मोल शारीरिक आणि मानसिक अशा दोन्ही आजारासंदर्भात महत्वाचे असते. परंतु मानसिक आजाराच्या बाबतीत दृश्यस्वरूपी लक्षणांचा अभाव, लक्षणांमध्ये होणारे

चढ-उतार आणि त्यातील अनिश्चितता तसेच अनेक वेळेला रुग्णाला आजाराची जाणीव नसणे अशा विविध कारणांमुळे आजारी व्यक्तींच्या कुटुंबीयांच्या गटांची/संस्थांची नितांत आवश्यकता असते.

अशा आव्हानात्मक परिस्थितीला सामोरे जाताना कुटुंबीयांना अनुभवसिद्ध आधार मिळणे अत्यंत आवश्यक असते. स्थानिक पातळीवरील पालकांची संस्था ही महत्वाची जबाबदारी पेलू शकतात. अर्थात यासाठी स्थानिक पातळीवरील संस्था सक्षम असणे आणि त्यांच्याकडे अनुभवी कार्यकर्ते असणे अत्यंत आवश्यक आहे. जनजागृती, स्वमदत आणि पुनर्वसन याविषयी सुस्पष्ट विचार असणे, त्याची कमी खर्चीक प्रतिमाने माहिती असणे अत्यंत आवश्यक आहे. भारतातील कुटुंबीयांच्या संस्थांची संख्या तर वाढायला पाहिजेच, पण त्याच बरोबर अस्तित्वात असलेल्या संस्थांनी त्यांच्या कार्याचा परीघ आणि त्याच्या गुणात्मकतेत वाढ करणे अत्यंत आवश्यक आहे. अनेक संस्थांनी कुटुंबीयांपैकी केवळ एका छोट्या गटासाठी स्वतःला सीमित केले आहे. शाळा-कॉलेजमधील विद्यार्थी, जेष्ठ नागरिक आणि सामाजिक पातळीवरील विविध संस्थांच्या माध्यमातून हा प्रश्न समाजाला आपला 'प्रश्न' वाटण्यासाठी प्रयत्न व्हावयाला हवेत. अशांमुळे या संस्थांना समाजमान्यता मिळेल आणि 'सीमित' दृष्टीकोनामुळे येणाऱ्या मर्यादा टाळता येतील.

मानसिक आजारी व्यक्तींच्या

कुटुंबीयांच्या संस्थांचे यशापयश

स्थानिक पातळीवरील पालकांची संस्था आणि अशा भारतभरच्या संस्थांचे फेडरेशन अशी व्यवस्था भारतात हवी. कोणत्याही फेडरल सरकारप्रमाणे लोकांशी प्रत्यक्ष भिडणारे प्रश्न स्थानिक संस्थांनी तर अखिल भारतीय स्तरावरचे प्रश्न फेडरेशनकडे अशी व्यवस्था करता येईल. हे सर्व दिसायले सोपे असले तरी प्रत्यक्षात असंख्य अडचणी आहेत. भारतातील स्थानिक पातळीवरील संस्थांची संख्या फारच अपुरी आहे आणि आहेत त्या सक्षम नाहीत.

शारीरिक आजारासंदर्भात काम करणाऱ्या संस्थांचा इतिहास ऐंशी-नव्वद वर्षांपेक्षा जास्त आहे आणि भारतातील मानसिक आरोग्याची चळवळ तीस वर्षांहून मोठी नाही. परंतु प्रमुख अडचण म्हणजे मानसिक आरोग्य चळवळ संघटित नाही. तिच्यात वेगवेगळे मतप्रवाह आहेत, मतभेद (ळवशेस्त्रेसळलरश्र वळषषशीशपलशी) आहेत ज्यामुळे मानसिक आरोग्य विषयक धोरण, कायदे आणि नियोजन यासंबंधी भूमिका एका आवाजात मांडता येत नाही.

भारतामध्ये १९९५ सालापासून पालकांची अखिल भारतीय संस्था स्थापन करण्यासाठी प्रयत्न केले गेले. 'सा'चे अनेक पदाधिकारी अगदी सुरुवातीपासूनच या चळवळीशी जोडलेले आहेत. अखिल भारतीय स्तरावर अनेक परिषदादेखील आयोजित केल्या गेल्या. परंतु अजूनही भारतामध्ये अखिल भारतीय संस्था अथवा त्यांच्या आवश्यकतेची संस्कृती रुजलेली आहे असे म्हणता येणार नाही. बहुतेक संस्था स्वतःच्या कार्यक्षेत्राच्या बाहेर बघावयास तयार नाहीत. 'फेस मी' या ६ वर्षांपूर्वी स्थापन झालेल्या पालकांच्या फेडरेशनने उत्साहाने काम सुरू केले आहे. परंतु अखिल भारतीय पातळीवर अजूनही बरेच काम व्हावयाचे आहे. विशेषतः राज्यपातळीवर कुटुंबीयांच्या संस्था आणि त्यांचे काम सक्षम होणे आवश्यक आहे. तसे झाले तरच राष्ट्रीय पातळीवरील संस्था बळकट होईल आणि प्रभाव पाडू शकेल.

भारताचा प्रचंड विस्तार लक्षात घेता एकाच राष्ट्रीय संस्थेपेक्षा उत्तर, दक्षिण, पूर्व आणि पश्चिम असे विभाग असले तर अंतर हा अडथळा मर्यादित होईल. राष्ट्रीय स्तरावरची संस्था आणि विभागीय संस्था भारतामध्ये सर्व ठिकाणी उपयुक्त होईल अशी माहिती, दृक्श्राव्य साधने, पुनर्वसनाची आणि इतर सेवांची प्रतिमाने विकसित करतील आणि स्थानिक पातळीवरील संस्थांचा कारभार सुधारायलादेखील मदत करतील. खरंतर साधनसंपत्ती कमी असलेल्या भारतासारख्या देशात पालकांच्या संस्थांचे विस्तृत जाळे तयार होण्याची आवश्यकता आहे.

'पालकांसमोरील आणि त्यांच्या संस्थांसमोरील आव्हाने' हा विषय डोळ्यासमोर ठेवून आयोजित केलेल्या या परिषदेत विविध राज्यातून येणारे पालक आणि मानसिक आरोग्य क्षेत्रातील तज्ज्ञ व्यक्ती सहभागी होणार आहेत. अनुभवकथन, चर्चा आणि मार्गदर्शन यांच्याद्वारे या परिषदेतून पालक चळवळ पुढे नेण्याला मदत होईल. वाणीकाकांना अभिप्रेत असलेला दीपस्तंभ खूप उंचावर नेऊन आणखीन पालकांना त्यांच्या त्यांच्या प्रवासातील अडथळ्यांवर प्रकाशझोत टाकता येईल, हा विश्वास वाटतो.

प्रा. डॉ. अनिल वर्तक, उपाध्यक्ष, स्किझोफ्रेनिया अवेअरनेस असोसिएशन (सा), पुणे. (रीर्नरिंर्रूरहे.ले ९५०३१०८५९)

‘सा’ या संस्थेतर्फे १० सप्टेंबर रोजी अखिल भारतीय परिषद आयोजित केली आहे. हा दिवस डॉ. जगन्नाथ वाणी यांचा जन्मदिन आहे. त्यानिमित्त डॉ. वाणी यांच्या कार्याचा, त्यांच्या जीवन प्रवासाचा, त्यांच्या सामाजिक भूमिकेचा हा आढावा...

प्रा. डॉ. अनिल वर्तक
samwad.mt@gmail.com

स माजातील तळागाळातील लोकांसाठी काम करणाऱ्या संस्थांना आर्थिक साहाय्य उपलब्ध करून देणारे म्हणून डॉ. जगन्नाथ वाणी हे सर्व मराठी भाषिकांना परिचित आहेतच. त्यांची आणखी एक ओळख तितकीच महत्वाची आहे. ती म्हणजे मानसिक आजार असलेल्या व्यक्तींचे ते कुटुंबीय होते. साठव्या दशकात उच्चशिक्षणासाठी कॅनडाला स्थलांतर केलेल्या डॉ. वाणी यांच्या पत्नीला, म्हणजे कमलिनीला १९७२ सालापासून स्किझोफ्रेनिया या मानसिक आजाराला लक्षणे दिसू लागली. कोणत्याही कुटुंबावत्सल व्यक्तीप्रमाणे डॉ. वाणी सुरुवातीला गोधळलेले होते. पुढील आठ-दहा वर्षे ते या सर्व अस्वस्थतेला, अनिश्चिततेला तोंड देत होते.

हा सर्व प्रवास निश्चितच बिकट होता. घरात शाळेत जाणारी तीन लहान मुले, त्यांची देखभाल, विद्यापीठातील काम आणि कमलिनीच्या लक्षणातील चढ-उतार. त्यांचा सगळ्यांत धाकटा मुलगा राजू आणि त्यांचे संबंध वेगवेगळ्या पातळ्यांवर होते. एका बाजूला सर्वांत धाकटा मुलगा, आईच्या देखभालीतील सह काळजीवाहक, तर काही वेळेला वाणीकाकांवर राग असायचा तेव्हा आईसाठी एक एकमेव काळजीवाहक. आईच्या लक्षणातील चढ-उताराविषयी राजू वाणी म्हणतात, ‘मला आठवते आहे, मी अगदी लहान असताना, एकदा मध्यरात्री आई घराबाहेर आली. आरडाओरडा करू लागली आणि असंबद्ध गोष्टी बोलू लागली. आजाराच्या लक्षणांमुळे आपण काय करतो आहोत, हे तिला समजत नव्हते. माझ्या बाबांनी तिला शांतपणे समजावून संगितले आणि घरात आणले. त्यावेळेला त्यांचाही भावनिक उद्रेक झाला असता, तर प्रसंग बाका होता.’ पुढील आयुष्यात अशा अनेक प्रसंगांना, वाणीकाकांनी संयतपणे तोंड दिले.

या सर्व वादळी प्रवासात त्यांना दीपस्तंभासारखी अनेक माणसे देखील भेटली. डॉ. रॉक्सबर्ग यांनी त्यांच्या पत्नीच्या संदर्भात सांगितले, की हे सर्व काही घडते आहे त्याला तुम्ही जबाबदार नाही. या एका छोट्याशा वाक्याने वाणींच्या जीवनातील अस्वस्थ शोध संपला. बिल जेफरीज याच्या कुटुंबातच अनेक व्यक्तींना गंभीर मानसिक आजार होता, तो स्वतःचे दुःख कुरवाळत बसण्यापेक्षा कुटुंबीयांचे आधार गट/संस्था सर्वत्र

परिपूर्ण काळजीवाहक

उभ्या राहाव्यात म्हणून कॅनडाभर हिंडत राहिला. त्याच्याच एका भाषणातून प्रेरणा घेऊन डॉ. वाणी यांनी कुटुंबीयांसाठी ‘स्किझोफ्रेनिया सोसायटी ऑफ अल्बर्टा’ची स्थापन केली. कॅनडामध्ये कामाला सुरुवात केल्यानंतर अशा गटांची आणि संस्थांची आवश्यकता भारतामध्ये देखील आहे, हे लक्षात घेऊन त्यांनी स्किझोफ्रेनिया अवेअरनेस असोसिएशन या संस्थेची स्थापना केली.

मानसिक आरोग्यापासून सुरुवात करत नंतर डॉ. वाणींनी महाराष्ट्रातील सर्वच वंचित घटकांसाठी काम सुरू केले. वाणीकाका म्हणत, ‘लहानपणापासून साने गुरुजींचे साहित्य मी वाचत असे. मला त्यातील करुणा खूप भावली.’ वाणीकाकांच्या मनात तळागाळातील लोकांसाठी काम करण्याचे बीज तिथेच रोवले गेले असेल. कोणत्याही संस्थेला तळमळीने काम करणारे कार्यकर्ते लागतातच; परंतु त्याला साधन संपत्तीची जोड असेल, तर काम फोफावते अन्यथा ते खुजे राहायची शक्यता असते. डॉ. वाणींनी महाराष्ट्रातील सामाजिक कार्यांची ही नेमकी गरज ओळखली.

महाराष्ट्र सेवा समिती आणि सीडा यांच्या माध्यमातून मदतीचा हात पुढे केला. महाराष्ट्रातील ३०/४० संस्थांसाठी ८ दशलक्ष डॉलरचा निधी परदेशातून आणला. एरवी मात्र ‘मी काय उंटावरून शेळ्या हाकणारा माणूस’ किंवा ‘मी काय अर्थसाहाय्य देणारे आणि स्वयंसेवी संस्था यांच्यात फक्त टेलिफोन ऑपरेटरची भूमिका पार पाडतो,’ असे म्हणून स्वतःकडे कमीपणा घेत.

वाणीकाकांचे वैशिष्ट्य असे, की असा आर्थिक आधार त्यांना देत असताना ते कोणत्या विचारधारेचे आहेत, याला बिलकुल महत्त्व दिले नाही. ‘संस्था भारतीय आहे आणि चांगले काम करत आहे, एवढेच मला दहा हजार मैलांवरून दिसते,’ असे ते म्हणत. एखाद्या विचारधारेने प्रभावित झालेल्या अनेक व्यक्ती जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात तीच फुटपट्टी वापरतात आणि आपापल्या कळपात राहणे पसंत करतात. त्या पलिकडे जाऊन, त्या पलिकडे पाहत काम करण्याची ही वृत्ती सान्यांनीच लक्षात घेण्यासारखी आहे.

वाणीकाकांची मदत सर्वांगीण असे; म्हणजे निधी उभा करण्याबरोबरच संस्थेच्या संघटनात्मक आणि वैयक्तिक अडचणींची जबाबदारीदेखील ते आपणवून घेत. या दृष्टिकोनामुळेच त्यांनी मदत केलेले विविध प्रकल्प दीर्घकाळ टिकून राहिले, वाढत राहिले. कोणत्याही व्यक्तीचे दृश्य स्वरूपातील काम हे महत्वाचे असतेच; परंतु त्याच्या खाली ९० टक्के असलेला हिमनगाचा भाग मला नेहमीच आकर्षक वाटतो. लोक दृश्य स्वरूपातील कामाचेच गोडवे गात राहतात. इतक्या वेगवेगळ्या संस्था स्थापन करण्यासाठी माणसे जमवणे, त्यांच्याशी संवाद साधणे, संस्था स्थापनेची प्रक्रिया पूर्ण करणे, संस्थेच्या कामातील महत्वाचे विषय हेरणे आणि ते पुढे नेण्यासाठी प्रयत्न करणे, इतर संस्थांसाठी निधी उभारण्याचा प्रयत्न करणे, निधी उभा करण्यासाठी व त्याला अर्ज करण्यासाठी स्वतःच्या सांख्यिकी आणि तार्किकी ज्ञानाचा प्रेपूरा वापर करणे, हा डॉ. वाणी यांचा प्रवास अत्यंत आकर्षक आणि अनुकरणीय असाच आहे.

‘सा’चे भूतपूर्व अध्यक्ष आणि डॉ. वाणी यांचे निकटचे सहकारी यशवंत ओक यांचा आवाज वाणींविषयी बोलताना आजही कापरा होतो. ते म्हणतात, ‘डॉ. वाणी यांची आणि माझी भेट पहिल्यांदा त्यांच्या घरी कॅलंगरीला झाली. रुग्णाचे कुटुंबीय; म्हणजे नवरा म्हणून सर्व काळजी ते घेत असत. ती काळजी घेताना त्रागा करणे, कुरकुर करणे, इतरांना बोलून दाखवणे आणि आपल्या इतर कार्यक्रमांवर त्याचा परिणाम घडून येणे, या गोष्टी ते

प्रयत्नपूर्वक टाळत असत. तशी तटस्थ वृत्ती त्यांनी काळजीपूर्वक जोपासली होती. पत्नीची काळजी घेणे, ही त्यांनी महत्वाची जबाबदारी मानली होती. त्याबरोबर इतर जबाबदाऱ्यांचे देखील त्यांना भान होते. या त्यांच्या स्वभावधर्मांमुळे नोकरीत अथवा प्राध्यापकपेशा आणि संशोधन यातच ते चमकले नाहीत, तर इतर अनेक सामाजिक जबाबदाऱ्या त्यांनी हसतमुखाने घेतल्या, पेलल्या आणि पार पाडल्या.’

डॉ. वाणी यांच्या अंतिम प्रवासाविषयी बोलताना राजू वाणी हळवे होऊन म्हणतात, ‘बाबांनी शेवटपर्यंत माझ्या आईची काळजी घेतली. आईला कॅन्सर होता आणि बाबांना चौथ्या टप्प्यातील कॅन्सर होता. या परिस्थितीत देखील आईला काय हवे असेल, ते स्वतः करून देत असत. एखादा पदार्थ कसा बनवायचा हे माहीत नसेल, तर भारतातील बहिणीला फोन करून, तो पदार्थ आईला करून देत असत. त्यांच्या वाढलेल्या आजाराकडे पाहून मी म्हणायचो, बाबा तुम्ही काळजी करू नका. मी आईला सांभाळून; पण पत्नीचे निधन होईपर्यंत त्यांनी मृत्यूलाही थोपवले. पत्नीसाठी ते अखेरपर्यंत काळजीवाहक म्हणून राहिले.’ राजू म्हणतो, ‘अखेरच्या टप्प्यापर्यंत त्यांची इराऱ्या गरजा समजून घेण्याची आणि त्याला मदत करण्याची वृत्ती शाबूत होती. आयुष्याच्या शेवटच्या टप्प्यात दोन विषयांच्या योजना, एक ज्या विद्यापीठात त्यांचे पीएचडी झाले त्या मॅकगील विद्यापीठात, तर दुसरी ज्या संस्थेत त्यांनी करिअर केले त्या कॅलंगरी विद्यापीठात त्यांनी दान केल्या. जन्मभूमी आणि कर्मभूमीचे ऋण फेडण्याचा विचार ते आयुष्यभर करत राहिले.’

प्रत्येकाचे आयुष्य म्हणजे शेवटी एक प्रवास असतो. या जीवनप्रवासात माणूस काही गोष्टी जन्मजात घेऊन येतो. या जीवन प्रवासासाठी एवढी शिदोरी पुरेशी नसते. जीवन प्रवासाच्या या नैकेची दिशा आणि गती ठरविण्याचे काम ज्याचे त्यालाच करावे लागते. या प्रवासात भोवताली घडणाऱ्या घटना, सहवासात येणारी माणसे, अशा अनेक गोष्टींना ती व्यक्ती प्रतिसाद कशी देते, याला फार महत्त्व आहे. डॉ. वाणी स्टीफन कवी यांचे उदाहरण कायम देत असत. एखाद्या घटनेने किंवा गोष्टीने होणारे नुकसान मुळातील क्रीयेपेक्षा प्रतिक्रियेवर ठरत असते. नव्वद टक्के परिणाम आपल्या प्रतिसादावर असतो, हा मंत्र वाणीकाकांनी आयुष्यभर जपला. त्यामुळेच अवघड परिस्थिती वाट्याला येऊन देखील वैयक्तिक आणि सामाजिक पातळीवर त्यांनी भरीव कामगिरी केली.

१० सप्टेंबर हा डॉक्टर वाणी यांचा जन्मदिन. याच दिवशी ‘सा’ने कुटुंबीयांसाठी अखिल भारतीय परिषद आयोजित केलेली आहे. ‘पालकांसमोरील आणि त्यांच्या संस्थांसमोरील आव्हाने,’ हा विषय डोळ्यासमोर ठेवून आयोजित केलेल्या या परिषदेत, विविध राज्यातून येणारे पालक आणि मानसिक आरोग्य क्षेत्रातील तज्ज्ञ व्यक्ती सहभागी होणार आहेत. अनुभवकथन, चर्चा आणि मार्गदर्शन यांच्या द्वारे या परिषदेतून पालक चळवळ पुढे नेण्याला मदत होईल. वाणीकाकांना अभिप्रेत असलेला दीपस्तंभ खूप उंचावर नेऊन, आणखीन पालकांना त्यांच्या त्यांच्या प्रवासातील अडथळ्यांवर प्रकाशझोत टाकता येईल, असा विश्वास वाटतो.

(लेखक स्किझोफ्रेनिया अवेअरनेस असोसिएशन (सा) या संस्थेचे उपाध्यक्ष आहेत.)

सं वा द

सामाजिक संस्थांचा आधारवड डॉ. जगन्नाथ वाणी

महाराष्ट्रातील सामाजिक आणि मानसिक आरोग्य क्षेत्रात महत्त्वाची भूमिका बजावणारे डॉ. जगन्नाथ वाणी हे मुळचे धुळ्याचे! उच्च शिक्षणासाठी ते कॅनडा गेले. तेथे कॅलिंगरी विद्यापीठात अनेक वर्षे त्यांनी संख्याशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून काम केले. लग्नानंतर काही वर्षांतच त्यांच्या पत्नीला म्हणजे कमलिनीला स्किझोफ्रेनिया या गंभीर मानसिक आजाराला समोरे जावे लागले. एकोणीसशे साठचे ते दशक होते. मानसिक आजारावरील उपचारांच्या बाबतीत अजूनही पहाट व्हायची होती. आज, एकविसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकात उपचार, औषध योजना आणि जनजागृती यांच्या बाबतीत कित्येक पर्तींनी सुधारणा झाली आहे.

डॉ. वाणी यांच्या त्यावेळच्या मनस्थितीचा विचार आपण केला तर कमलिनीच्या आजाराचा परिणाम डॉ. वाणींवर झालेला असणारच. स्वतःचे खाजगी आयुष्य, त्यामध्ये येणारे अडचणीचे प्रसंग, मुलाबाळांची आबाळ, त्यांचे सर्व करताना होणारी ओढाताण आणि नोकरीतले ताण यांनी डॉ. वाणींचे हृदय निश्चितच विदीर्ण झालेले असणार. अनेक वेळा त्यांना नैराश्याने देखील ग्रासलेले असणार, काय करावे आणि करू नये अशा संदिग्ध परिस्थितीतून ते गेलेले असणारच. परंतु कर्तृत्ववान माणसांचे हेच वेगळेपण असते की कितीही संकट

आली तरी सुरुवातीच्या आघातातून ती लवकर सावरतात आणि परिस्थितीतून बाहेर कसे पडता येईल याचाच विचार करू लागतात. केवळ स्वतःसाठी ती उत्तरे शोधत नाहीत तर अशी परिस्थिती इतरांवर येणारच नाही किंवा आली तर तिचा आघात सौम्य असेल याचाही विचार करू लागतात. डॉ. वाणी एके ठिकाणी म्हणतात काही व्यक्तींनी अशाही परिस्थितीत देखील स्वतःच्या दुःखावर मात करून इतरांना मदत केली. त्यांच्यामुळेच मी मनोधैर्य खचू न देता स्वप्नपूर्तीचा किनारा गाठला... संकटांचा भयावह सागर ओलांडायला मदत करणारी ही दिपगृहेच होती आणि मग आणखीन एका दिपगृहाचा जन्म झाला.

अर्थात अनेकांची मजल इथपर्यंतच जाते परंतु अशा कल्पना मूर्त स्वरूपात आणण्यासाठी जी एक चिकाटी लागते, संघटन कौशल्य लागते, विविध दिशांनी विचार करून त्यातून एखादा विचार पक्का करावा लागतो या सर्व गोष्टी डॉ. वाणींनी प्रयत्नपूर्वक जोपासल्या. प्रसिद्ध पत्रकार कुमार केतकर म्हणतात अंधारातून प्रकाशाकडे जाण्याचा डॉ. वाणींचा हा प्रवास खाचखळग्यांचा आहे, ठेचा खाण्याचा आहे. हा प्रवास व्यक्तिगत असला तरी व्यक्तिकेंद्री नाही आणि म्हणूनच डॉ. वाणींनी आपल्या वेदनांना सार्वत्रिक परिणाम देऊन त्यांनी मानसिक आरोग्यविषयक विषयात अनेक सामाजिक संस्था

उभ्या केल्या. अर्थपूर्ण जगणे अपघाताने घडत नाही तर तसे ठरवून जगावे लागते हा विचार त्या पाठीमागे होता. त्यातूनच जन्माला आली मानसिक आरोग्यासाठी कार्य करणारी 'स्किझोफ्रेनिया अवेअरनेस असोसिएशन' (सा) ही एक संस्था.

एका स्वप्नाची पूर्तीतार झालीच आणि नवीन स्वप्नाचा उदयही झाला. ध्येयवादी माणसांचे असेच असते. एका स्वप्नपूर्तीतून त्याची कार्यपूर्ती होत नाही. पुढच्या स्वप्नांचा पाठपुरावा करायला तो सिद्ध होतो. 'सा' ची स्थापना झाल्यानंतर लगेचच संस्थेला बळकटी देण्यासाठी त्यांनी परिश्रम घ्यायला सुरुवात केली. संस्थेच्या वाढीसाठी

निधीची आवश्यकता असते आणि सामाजिक कार्यासाठी निधी जमवणे यामध्ये डॉ. वाणींनी प्राविण्य मिळवले होतेच. महाराष्ट्रातल्या दीड डझन पेक्षा जास्त सामाजिक संस्थांच्या जडणघडणीत त्यांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. सामाजिक कार्यासाठी काम करणाऱ्या प्रकल्पाचा तपशील निधी देणाऱ्या संस्थेकडे देणे, त्यांच्या प्रश्नांना उत्तरे देणे, त्याप्रमाणे प्रकल्पात सुधारणा करणे या गोष्टी डॉ. वाणी चिकाटीने रात्ररात्र जागून करत असत आणि मग यातूनच जन्माला येत असे एकेका प्रकल्पाची पायाभरणी अथवा प्रकल्पाचा कार्यविस्तार. डॉ. वाणी यांचे वैशिष्ट्य असे प्रकल्पांचा फॉलोअप घेण्यासाठी संपूर्ण महाराष्ट्रभर प्रवास करीत असत आणि त्यामुळे डॉ. वाणींच्या परिश्रमातून सहाय्य मिळवलेले उपक्रम सामाजिक कार्यात मोलाचे योगदान करीत आहेत. या त्यांच्या अमूल्य कार्याबद्दल त्यांना कॅनडा सरकारतर्फे ऑर्डर ऑफ कॅनडा हा सर्वोच्च पुरस्कार देखील मिळालेला आहे.

'सा'चे भूतपूर्व अध्यक्ष आणि डॉ. वाणी यांचे निकटचे सहकारी श्रीयुत यशवंत ओक यांचा आवाज वाणी विषयी बोलताना आजही कापरा होतो ते म्हणतात

डॉ. वाणी यांची आणि माझी भेट पहिल्यांदा त्यांच्या घरी कॅलिंगरीला झाली. रुग्णांचे कुटुंबीय म्हणजे नवरा म्हणून सर्व काळजी ते घेत असत परंतु ती काळजी घेताना त्रागा करणे, कुरकुर करणे, इतरांना बोलून दाखवणे आणि आपल्या इतर कार्यक्रमांवर त्याचा परिणाम घडून येणे या गोष्टी ते प्रयत्नपूर्वक टाळत असत. तशी तटस्थ वृत्ती त्यांनी काळजीपूर्वक जोपासली होती. पत्नीची काळजी घेणे ही त्यांनी महत्त्वाची जबाबदारी मानली होती. तरीदेखील इतर जबाबदाऱ्यांचे देखील त्यांना भान होते. या त्यांच्या स्वभावधर्मांमुळे नोकरीत अथवा प्राध्यापकपेशा आणि संशोधन यातच ते चमकले नाहीत तर इतर अनेक सामाजिक जबाबदाऱ्या त्यांनी हस्तमुखाने घेतल्या, पेलल्या आणि पार पाडल्या.

सामाजिक संस्थांसाठी दोन तपांपेक्षा जास्त कालावधी महाराष्ट्रभर चौफेर प्रवास करून आर्थिक मदत उपलब्ध करून देणारे डॉ. वाणी आज आपल्यात नाहीत. एका अर्थाने वाणी पर्वाचा अस्त झाला आहे पण वाणी विचारांचा निश्चित नाही. अनेक वर्षे निष्ठेने केलेले कार्याचेबीज कोठेनाकोठे रोवले जातेच-सुपीक काळ्या मातीत किंवा माळावरील खडकावर. पुन्हा एकदा वटवृक्षाची जोपासना चालू झालेली आहे. हे वटवृक्ष तुतारी फुंकून कधी रंगमंचावर येत नाहीत. ते येतात अलगदपणे तेवढी तर वाट बघावी लागणारच. चला तर...

— प्रा. अनिल वर्तक,
उपाध्यक्ष, स्किझोफ्रेनिया अवेअरनेस
असोसिएशन